

**БОЇ НА ПЕТЕРБУРЗЬКОМУ НАПРЯМКУ
В ЛИПНІ-СЕРПНІ 1812 р.**

Війна 1812 року не була випадковим збігом обставин. Зіткнення двох імперій, починаючи з 1809 р., все більше вимальовувалося. Взаємні претензії, невдоволення і підозри, що виникали, а особливо у зв'язку з невиконанням Росією тількитських домовленостей Наполеона I і Олександра I, переростали в серйозний конфлікт та його вирішення військовим шляхом. Підсумок же війни для Наполеона був очевидним. „Одна гарна битва, – самовпевнено заявив він А. де Коленкуру в квітні 1811 року, – і від благих намірів вашого друга Олександра нічого не залишиться”¹. Коленкуру не вдалося переконати імператора у згубності походу в Росію, який, на думку Наполеона, мав розпочатися в червні 1812 року.

До літа 1812 р. приготування до вторгнення на територію Росії були завершені. Армія Наполеона нараховувала близько 450 тис. солдатів. Російські війська, зосереджені для захисту західного кордону, нараховували близько 230 тис. солдатів. Вони складали три армії, розкидані на тисячокілометровій відстані. 1-а армія Баркляя де Толлі (130 тис. і 550 гармат) прикривала петербурзький напрямок; 2-а армія Багратіона (45 тис. і 270 гармат) – московський напрямок; 3-я (резервна) армія Тормасова (46 тис. і 168 гармат) – київський напрямок².

12(24) червня 1812 року армія Наполеона почала переправу через Німан і ступила на територію Росії. Коли про це були отримані донесення, Олександр I наказав Баркляю де Толлі відводити 1-у армію через Свенцяни до Дрісси, а 2-й армії Багратіона перейти в наступ і завдати удару ворогові у фланг і тил. Такий поділ армій якнайкраще вписувався в наміри Наполеона – роз'єднати російські армії і розгромити їх вже в перших прикордонних битвах. Для Наполеона головним операційним напрямком був не Петербург, а Москва. Він вважав, що оволодіння Петербургом, який був політичним центром країни, ще не могло вирішити долю війни, оволодіння ж Москвою вирішувало головне завдання – захоплення економічного центру країни, що годує армію, і, крім того, це надалі ізолює Петербург. „Якщо я візьму Київ, – говорив Наполеон, – я візьму Росію за ноги, якщо я оволодію Петербургом, я візьму її за голову; зайнявши ж

Москву, я вражу її в серце"³.

Первісний план російського командування, за свідченням генерал-квартирмейстера 1-ї армії генерал-майора Толя, полягав у тому, щоби діяти наступально, проте перевага Наполеона і деякі політичні обставини змусили змінити план, „наказано було вести війну оборонну". „Правда, що згідно з такими передбаченнями треба було пожертвувати деякими нашими провінціями, але з двох неминучих бід слід було обрати легшу, втратити частину на якийсь час, аніж втратити ціле назавжди". Як писав Є.В. Тарле, „останні слова графа Толя показують, у якій тривозі знаходилися двір і генералітет"⁴. А якщо до всього цього додати ще й наростаючі суперечності між Барклаєм де Толлі і Багратіоном стосовно ведення бойових дій, коли перший виступав проти негайної вирішальної битви до зміни співвідношення сил на користь росіян, а другий вимагав починати спільний наступ, то це засвідчує, що ситуація була, звичайно ж, критичною в ці перші дні війни.

До Дріссського укріпленого табору 1-а російська армія відходила не маючи зіткнень з противником. 25 і 26 червня (7 і 8 липня) у Дріссі було скликано військову раду, на якій генерали різко негативно оцінили флангову позицію, оскільки вона не відповідала стратегічній обстановці. Було прийнято рішення покинути Дріссський табір, відмовитися від генеральної битви і відходити через Полоцьк і Вітебськ на з'єднання з армією Багратіона. У зв'язку з цим скасовувався наказ 2-й армії „діяти у фланг" Наполеону і було наказано йти на з'єднання до Вітебська⁵. Таким чином, відступальний маневр російських армій продовжувався.

Розпорядженням Олександра I було вжито заходів стосовно прикриття дороги на Петербург і організації оборони столиці. З цією метою, з 1-ї армії Барклая де Толлі було виділено армійський корпус генерала П.Х. Вітгенштейна для такого прикриття Петербурга. Як писав К. Клаузевіц (до речі, учасник наради в Дріссі), „за величезної переваги французьких сил уявлялося цілком можливим, що Наполеон направить значні сили на Петербург, і, незважаючи на віддаленість від операційної лінії на Москву, все ж у кінцевому підсумку Петербург може бути захопленим. Виділення ж значного російського корпусу для прикриття цієї дороги робило такий проект майже неможливим, оскільки до цього корпусу пізніше могли бути приєднаними резерви, ополчення та ін., а французам довелось би направити туди значно більші сили, щоби мати можливість досягнути Петербурга з хоч якимись відповідними силами. Отже, виділяючи корпус Вітгенштейна,

Барклай діяв досить розумно"⁶.

Крім того, Олександр I наказав вжити запобіжних заходів, щоби вивезти з Петербурга святиню Олександроневської Лаври, Раду, Синод, важливі архіви, кадетські корпуси та інші навчальні заклади, банки, Монетний Двір, дорогоцінні картини і різьблені камені з Ермітажу, кращі статуї з Таврійського палацу, одяг колишніх монархів, Сестрорецький завод, трофеї, статую Суворова, монумент Петра Великого. Все це призначалось до відправлення в Казань, куди, на його думку, повинна була прибути й імператорська сім'я. Прикметно, що того ж дня, коли давалося це розпорядження (27 червня (8 липня), Наполеон писав маршалу Макдональду про свій намір йти і в Москву і в Петербург⁷.

Командуючий корпусом прикриття генерал П.Х. Вітгенштейн отримав від Барклая де Толлі такий наказ: „Ви, з дорученим вам корпусом, приєднавши до нього запасні батальйони і ескадрони князя Рєпніна і Гамена, залишаєтеся окремими, для дії проти того ворожого корпусу, який, може бути, перейде Двіну біля Динабурга, і взагалі для прикриття всього краю від Двіни до Новгороду. Операційна ваша лінія є від Дрісси через Собеж і Псков до Новгороду... Хоча й дається вам цей відступний рух, проте це ви повинні робити тільки у випадку, коли будете дійсно мати проти себе переважаючого противника; в іншому ж випадку надається вам повна воля перейти на лівий бік Двіни, діючи з рішучістю наступально, і розбивши ворога, повернутися знову на правий берег Двіни"⁸. Як бачимо, такий наказ свідчить про повну свободу дій та довіру командуючого армією генералу П.Х. Вітгенштейну.

Армійський корпус П.Х. Вітгенштейна мав у своєму складі дві піхотні дивізії: 5-у – Берга і 14-у – Сазонова, полки Ризький і Ямбурзький драгунські, Гродненський гусарський і три козачих, 4 зведених гренадерських батальйони⁹. Всього в корпусі було: 28 батальйонів, 16 ескадронів, 3 козачих полки, 9 артилерійських рот, 2 понтонних і 1 піонерських роти¹⁰. Корпус нараховував (за різними оцінками) від 23 до 25 тисяч солдатів.

З французького боку бойові дії на петербурзькому напрямку мали вести армійський корпус маршала Удіно (37 тис. чол.) і армійський корпус маршала Макдональда (32 тис. чол.)¹¹ Завданням останнього був наступ на Ригу з тим, щоб, захопивши її, забезпечити підвезення продовольства морем і по Двіні. У подальшому цей корпус повинен був діяти спільно з корпусом Удіно, загрожуючи Петербургу.

У відповідності з наказом Барклая де Толлі війська

Вітгенштейна відходили через Вількомір на Солок. Удіно на чолі 45-тисячної армії також йшов на Вількомір, прагнучи загородити росіянам шлях до відступу. Проте Вітгенштейну вдалося пройти через місто на декілька годин раніше противника. Удіно зміг напасти лише на ар'єргард Кульнева, який протримався вісім годин і дав можливість решті частин корпусу спокійно відійти¹².

Корпус Вітгенштейна розташувався на правому березі Двіни. На лівий берег Двіни було послано Кульнева „для пошуків”, а весь корпус повинен був йти на Собеж, щоб зупинити противника. „Може бути, - доповідав з Друї Вітгенштейн, - змушений я буду дати битву, щоби призупинити Удіно в його заходах, а якщо він буде значно переважаючим мене в силах, тоді буду відступати на Псков”¹³. Кульнев виконав доручену йому справу і під його командуванням гродненські гусари полковника Рідигера атакували бригаду французької кінноти, взявши в полон генерала Сен-Жені і 200 солдатів і офіцерів противника¹⁴. Один полонений офіцер свідчив, що в Білому (по дорозі з Полоцька в Сивошино) збирається весь корпус Удіно і далі буде прямувати на Собеж, щоб там з'єднатися з Макдональдом і відрізати війська Вітгенштейна від Пскова. Було вирішено, як доповідав Вітгенштейн, йти на Клястиці на Псковській дорозі, і „19 числа вранці атакувати Удіно всіма силами. Якщо з допомогою Всевишнього я щасливий буду і його розіб'ю, тоді вже з одним Макдональдом залишуся спокійним”¹⁵.

Того ж дня, 17(29) липня Кульневу було наказано повернутися на правий берег Двіни і корпус виступив на Клястиці, які були вже зайняті французами. О 3-й годині ранку 19(31) липня російські війська почали наступ і змусили противника відійти до висот лівого берега р. Ніщі. У своїй реляції Олександрю I про битву біля Клястиць генерал Вітгенштейн свідчив: „Страшна дія нашої артилерії, захоплювана особистим прикладом генерал-майора Яшвіля і швидким наступом єгерських і хоробрих полків 5-ї дивізії, відкинула зовсім ворожі колони. Генерал-майор Козачковський, обійшовши їхній правий фланг з 24 єгерським і Севським піхотним полками, а генерал-майор Каховський, наступаючи із запасними гренадерськими колонами 2-ї лінії прямо проти центру, прогнали і частково відрізали ворога, що знаходився у лісі. Їхня колона, що хотіла пробитися, була атакована в багнети батальйоном гренадерського графа Аракчеєва полку і одним ескадроном лейб-гвардії драгунського і Ризького кірасирського полків, частково знищена, а решта були змушені скласти зброю”¹⁶. Інші частини Удіно відійшли за Дріссу і зайняли позицію біля села

Обоярщини. Кульнев отримав наказ переслідувати, але не далі Дрісси. Захопившись пересліданням основних сил маршала Удіно, Кульнев не помітив, що французи перегрупувалися і 12-тисячний загін Кульнева потрапив під перехресний вогонь. Втрати росіян склали близько 2 тис. чоловік і 8 гармат. Вогонь французької артилерії змусив Кульнева відступати. Намагаючись зупинити противника, Кульнев особисто водив у атаку гродненських гусарів, проте марно. Ядро, що розірвалося біля Кульнева, вбило героя Клястиць. Його тіло було поховане біля Сивошина, при впадінні річки Ніщі в Дріссу¹⁷. Радість перемоги була затьмарена загибеллю блискучого генерала.

Біля Клястиць французи втратили до 10 тис. чоловік. Корпус Удіно, що складався з трьох добірних дивізій, став зовсім розладнаним. Корпус Вітгенштейна втратив удвічі менше солдатів. Сам генерал П.Х. Вітгенштейн отримав кульове поранення¹⁸. Перемога біля Клястиць мала велике значення і наслідки. По-перше, вона заспокоїла Петербург, стривожений наступом французів по Собезькій дорозі, по-друге, дала генералу Вітгенштейну моральну перевагу над Удіно в подальшому. Столиця сповістила про перемогу гарматною стріляниною 25 липня (5 серпня). Командувач корпусом генерал П.Х. Вітгенштейн був нагороджений орденом Святого Георгія 2-го ступеня і пожалуваний пенсією в 12 тис. рублів¹⁹. М.І. Кутузов, який у цей час займався у Петербурзі організацією і навчанням ополчення, назвав битву біля Клястиць повною перемогою. "Добре! – сказав він своїм близьким. – Навряд чи хтось інший зробив би краще"²⁰.

У цей же час Макдональд, дізнавшись про поразку Удіно, не відважився, у відповідності з наказом, даним йому Наполеоном, йти на Ригу та не відважився також з однією дивізією Гранжана в 12 тис. рушити вперед по правому березі Двіни у фланг Вітгенштейну. Більше того, зупинившись у Динабурзі, він провів там декілька тижнів у повній бездіяльності. Його війська не рушили взяти в облогу Ригу, його допомоги не дочекався і Удіно²¹.

Вітгенштейн, отримавши повідомлення про зайняття військами Макдональда Динабурга, не розраховував, що такий досвідчений генерал як Макдональд буде вичікувати і залишивши проти Удіно у Полоцьку кавалерійські пости, рушив свої війська маршем на Динабург. У ході маршу, проте, довелося змінити рішення. Справа у тому, що від Баркляя де Толлі було отримано повідомлення про з'єднання під Смоленськом 1-ої та 2-ої армій і Вітгенштейну тепер наказувалося розпочати наступальні дії у фланг французам. Крім

того, стало відомо про вихід Удіно з Полоцька. Активізація військ Удіно пояснюється тим, що Наполеон, дізнавшись про поразку Удіно біля Клястиць, писав йому: „Йдіть назустріч графу Вітгенштейну і атакуйте, де б ви його не знайшли. Макдональд, що отримав наказ зі всім корпусом йти до Ригу і взяти її в облогу, зупинився у Динабурзі вашими рухами”²². Ці слова Наполеона сповна розкривають значення перемоги біля Клястиць. Війська Вітгенштейна не тільки зупинили Удіно, але й змусили Макдональда до бездіяльності та позбавили його можливості розпочати облогу Риги. Крім того, це змусило Наполеона направити до Полоцька ще й корпус Сен-Сіра. Для Наполеона було важливим оволодіти правим берегом Двіни і відтіснити війська Вітгенштейна, убезпечивши себе від лівофлангового удару його корпусу під час руху від Вітебська до Смоленська.

Після прибуття Сен-Сіра, Удіно 25 липня (6 серпня) став наступати на корпус Вітгенштейна. Через чотири дні біля Коханова вони зішлись для битви. 30 липня (11 серпня) у бій вступили авангарди росіян і французів. Оскільки атака росіян була запеклою, Удіно прийшов до висновку, що до Вітгенштейна надійшли підкріплення і віддав наказ на відхід до Полоцька. 5(17) серпня розпочалася нова битва біля Полоцька. За оцінкою Сен-Сіра (у його післявоєнних мемуарах), під Полоцьком французи мали більше 30 тис. солдатів, а росіяни – 17 тис. Війська Вітгенштейна атакували мизу Спас, яка була ключем до позиції противника: оволодіння Спасом давало можливість розрізати війська Удіно на дві частини. Бій за Спас йшов з перемінним успіхом і тільки темрява припинила битву²³.

Бажаючи ввести противника в оману, Вітгенштейн наказав будувати тої ж ночі два мости: один на Двіні в чотирьох верстах нижче Полоцька, а інший на Полоті, що вище міста за течією. Удіно, поранений напередодні, здав командування Сен-Сіру, який замість запропонованого Удіно відступу, відважився сам атакувати росіян. Рано вранці 5(17) серпня чотири дивізії – Вреде, Деруа, Лєгран і Вердьє – розпочали атаку. Під натиском переважаючих сил противника корпус Вітгенштейна почав відступати. Як свідчить у своїх мемуарах Сен-Сір, „росіяни показали у цій справі постійну мужність і особисту хоробрість, яких мало буває на прикладах військ інших народів... Вони творили дива хоробрості, проте не змогли протистояти одночасній атаці чотирьох дивізій”²⁴. Битва не припинялася до вечора, коли Сен-Сір наказав своїм військам відійти до Полоцька, а Вітгенштейн зі своїми військами відійшов до Білої. Втрати з обох боків

були більше ніж по дві тисячі солдатів. За цю битву Сен-Сір отримав від Наполеона звання маршала²⁵.

11(23) серпня Вітгенштейн, бажаючи дати корпусу необхідний відпочинок, відвів його на один марш назад до Сивошина і зайняв за Дріссою позицію, захищену окопами, а також послав у різні сторони загони, маючи головний авангард в Білій. У свою чергу, Сен-Сір розташував обидва своїх корпуси навколо Полоцька, а авангард у Гамзелевій. У такому становищі росіяни і французи пробули до до початку жовтня²⁶. Так на цьому театрі воєнних дій закінчилися вперті бої, що тривали три тижні.

Дії корпусу П.Х. Вітгенштейна на петербурзькому напрямку мали дуже велике значення і вплив на весь хід війни. Корпус завдав поразки військам маршала Удіно і змусив маршала Макдональда призупинити свій рух на Ригу та навіть практично не діяти протягом тривалого періоду. Крім того, від основної армії Наполеона, що рухався на Москву, було відокремлено корпус Сен-Сіра на допомогу маршалу Удіно і Макдональду, які мали і без того чисельну перевагу над військами Вітгенштейна. Таким чином, корпус Вітгенштейна не тільки успішно виконав покладено на нього завдання прикриття і оборони Петербурга та інших областей північного заходу Росії, але й якимось чином полегшив становище 1-ої та 2-ої армій Баркляя де Толлі і Багратіона.

У той тяжкий час, коли одна область за іншою переходили під владу ворога, успішні дії військ, очолюваних П.Х. Вітгенштейном були по суті єдиною втіхою для росіян і подавали надію на звільнення від загарбників. Як писав А.І. Михайловський-Данилевський про Вітгенштейна: „Вдячна Росія із захопленням вітала свого героя, і ставила його вище всіх генералів, яким були доручені тоді армії... Його ім'я засипалося благословіннями Росії і переходило із вуст у вуста, славилася у віршах і прозі, і прикрасилося улесливим іменням „Захисник Петрова Града“, а також прекрасно висловлено у пісні, написаній на честь його перемоги і яка закінчувалася такими словами:

Хвала, хвала, тебе, герой !

Что Град Петров спасен тобой !”²⁷

До кінця серпня на петербурзькому напрямку було відносно затишшя, яке час від часу переривалося дрібними сутичками, велася партизанська війна загонами корпусу Вітгенштейна, йшла підготовка до майбутніх битв.

Annotation

This article investigates the role and place of St. Petersburg direction on the starting point of the Patriotic war of 1812. It shows the importance of successful operations of command of marshals Udino and McDonald, which encouraged the Russian army and gave hope for victory over the enemy.

Анотація

У статті досліджується роль і місце петербурзького напрямку на початковому етапі Вітчизняної війни 1812 року. Розкрито велике значення успішних бойових дій корпусу генерала П.Х. Вітгенштейна проти французьких військ маршалів Удіно і Макдональда, що сприяло піднесенню духу російської армії та давало надію на перемогу над ворогом.

¹ История Франции: В 3-х тт. – Т.2. – М., 1973.- С. 151.

² Бескровный Л.Г. Русское военное искусство XIX века. – М., 1974. – С. 95.

³ Там само. – С. 97.

⁴ Тарле Е.В. Нашествие Наполеона на Россию. 1812 год. – М., 1992. – С. 55.

⁵ Бескровный Л.Г. Русское военное искусство XIX века. – С. 99.

⁶ Клаузевиц К. 1812 год. – М., 1937. – С. 59-60.

⁷ Михайловский-Данилевский А. Описание Отечественной войны в 1812 году. – Ч.1. – СПб, 1839. – С. 234-235.

⁸ Там само. – С. 128.

⁹ Хрестоматия по русской военной истории. – М., 1947. – С. 316.

¹⁰ Там само. – С. 317.

¹¹ Там само. – С. 317.

¹² Буганов А.В. Петр Христианович Витгенштейн // Преподавание истории в школе. – 1992. – № 5-6. – С. 16.

¹³ Михайловский-Данилевский А. Описание Отечественной войны в 1812 году. – С. 390.

¹⁴ Буганов А.В. Петр Христианович Витгенштейн. – С. 16.

¹⁵ Михайловский-Данилевский А. Описание... – С. 392.

¹⁶ Хрестоматия по русской военной истории. – С. 330-331.

¹⁷ Михайловский-Данилевский А. Император Александр I и его сподвижники в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах. Военная галерея Зимнего дворца. – Тт.1-2. – СПб, 1845. – С. 10.

¹⁸ Буганов А.В. Вказана праця. – С. 16.

¹⁹ Михайловский-Данилевский А. Описание... – С. 398.

²⁰ Буганов А.В. Вказана праця. – С. 16.

²¹ Михайловский-Данилевский А. Описание... – С. 406.

²² Михайловский-Данилевский А. Описание... – С. 408.

²³ Там само. – С. 412.

²⁴ Див: Там само. – С. 412-415.

²⁵ Там само. – С. 420.

²⁶ Михайловский-Данилевский А. Описание... – С. 421.

²⁷ Там само. – С. 424-425.